GƏMİÇİLİK VƏ SU NƏQLİYYATININ İSTİSMARI

UOT 656.6.34

"DƏNİZ NAVİQASİYASI MÜHƏNDİSLİYİ" İXTİSASI ÜZRƏ DƏNİZÇİ KADRLARIN HAZIRLANMASINDA "DƏNİZÇİLƏRİN HAZIRLANMASINA, ONLARA DİPLOM VERİLMƏSİNƏ VƏ NÖVBƏ ÇƏKMƏYƏ DAİR" 1978-Cİ İL TARİXLİ BEYNƏLXALQ KONVENSİYANIN VƏ BDT-NIN MODEL KURSLARININ TƏLƏBLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Abbasov E.O., Nəbiyev H.N.

"Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası"PHŞ
AZ1000, Bakı şəh., Z. Əliyeva küç., 18
E-mail: elnur.abbasov@acsc.az, hazi.nabiyev@asco.az

Xülasə. *Bu məqalədə dənizçilərin tədrisinin və təlimlərinin keçirilməs üçün Dənizçilər üçün təlim, sertifikatlaşdırma və növbə saxlama standartları haqqında Beynəlxalq Konvensiya (DNDNÇ-95) Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı məsələləri işıqlandırmaq cəhdləri edilmişdir.*

Abstract. *In this article, attempts have been made to shed light on the issues related to the implemametion of the International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers 1978 (STCW-95) for the education and training of seafarers.*

Аннотация. *В данной статье предпринята попытка осветить вопросы, связанные с применением Международной конвенци о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты-1978 (ПДНВ-95) для обучения и подготовки моряков.*

Açar sözlər: *dəniz təhsili, beynəlxalq konvensiya, təlim problemləri, kodeks, gəmiçilik*
Key words: *maritime education, international, training problems, code kse, shipping*
Ключевые слова: *морское образование, международной конвенция, проблемы обучения, кодекс, судоходство*

Giriş. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasında bakalavriat səviyyəsinin " **050605 – Dəniz naviqasiya mühəndisliyi"** ixtisası üzrə Təhsil Proqramı "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarlarına, son dövrlərdə "Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi üzrə ixtisasların (proqramların) Təsnifatı"na , "Dəniz" nəqliyyatı gəmilərində xidmət Nizamnaməsi"nin, Azərbaycan Respublikasının dövlət səviyyəsində qoşulduğu Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının "Dənizçilərin hazırlanmasına, onlara diplom verilməsinə və növbə çəkməyə dair" 1978-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyanın (A-II/1, A-II/2 bölmələrinin və 7.01, 7.03) Model Kurslarına uyğun hazırlanır.

Əsas hissə. Dənizçilər üçün təlim, sertifikatlaşdırma və növbə çəkmə standartları (DNDNÇ) haqqında Beynəlxalq Konvensiya 1978 (International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers (STCW-1978 convention) dənizçilər üçün beynəlxalq səviyyədə olaraq ilk dəfə yaradılmış təlim, sertifikatlaşdırma və növbə çəkməyə dair əsas tələbləri müəyyən etmək və həmin standartları istehsalatda tətbiq etmək üçün yaradılmış beynəlxalq səviyyəli bir sənəddir. Bu sənədin yaradılmasından və qəbul edilməsindən əvvəl dənizçilərin, ilk növbədə növbə zabitlərinin və göyərətə heyətinin təlimi, sertifikatlaşdırılması və növbə çəkmənin standartları ayrı-ayrı hökumətlər və ölkələr tərəfindən adətən, digər ölkələrdəki təcrübələrə istinad edilmədən müəyyən edilirdi. Dənizdə daşınmalar Beynəlxalq prosesolmasına baxmayaraq, dənizçilərin hazırlanması, təlimlərin keçirilməsi standartları və prosedurları bir çox ölkələrin özləri üçün yaradıldığı üçün çox müxtəlif və fərqli idilər. Ona görə də dənizçilərin hazırlamna səviyyələri və

onların hazırlanmasına tələblər ölkələrdən asılı olaraq bir-birindən fərqlənirdi. Bütün bu sadalanan problemləri aradan qaldırmaq üçün Konvensiya bütün dövlətlərin dənizçiləri üçün yerinə yetirməli və ya keçməli olduğu təlim, sertifikatlaşdırma və növbə çəkməsi ilə bağlı minimum standartları müəyyən edir.

Bu konvensiyaya **1995-ci ildə əlavə olunan düzəlişlər,** həmin ildə keçirilmiş Konfrans tərəfindən Konvensiyanın aktuallaşdırılması üçün və onda mövcud olan qeyri-müəyyənlikləri ifadə edən tənqidləri nəzərə alaraq qəbul edilmişdir.

1995-ci il düzəlişləri 1 fevral 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Yenidən baxılmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri texniki əlavənin əvvəlki kimi fəsillərə bölünmüş qaydalara bölünməsi və bir çox texniki reqlamentlərin köçürüldüyü yeni **DNDNÇ** Məcəlləsi idi. Məcəllənin A hissəsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi məcburidir, B hissəsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi isə tövsiyə olunur.

Qaydaların hal-hazırdakı şəkildə bölünməsi idarəetməsini asanlaşdırır və eyni zamanda onlara yenidən baxılması və yenilənməsi vəzifəsini asanlaşdırır. Belə ki, prosedur və hüquqi səbəblərə görə Kodekslərə dəyişiklik etmək üçün artıq tam konfrans çağırmağa ehtiyac yoxdur .

Digər mühüm dəyişiklik Konvensiya tərəflərindən Konvensiyaya riayət olunmasını təmin etmək üçün görülən inzibati tədbirlərlə bağlı Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına (BDT) ətraflı məlumat təqdim etmələri tələbi idi. Bu, ilk dəfə idi ki, BDT-nin uyğunluq və icra ilə bağlı fəaliyyət göstərməsi təklif olunurdu. Ümumiyyətlə, tələblərin icrasının yerinə yetriilməsi və ona nəzarət bayraq dövlətlərinin funksiyasına əlavə olunur, dövlət liman nəzarəti isə qaydaların tələblərə uyğunluğunu təmin etmək üçün fəaliyyət göstərir. Yenidən işlənmiş Konvensiyanın I fəsli, I/7 reqlamentinə əsasən, Tərəflərdən, Konvensiyanın tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün görülən inzibati tədbirlər, təhsil və təlim kursları, sertifikatlaşdırma prosedurları və icraya aid olan digər amillər haqqında BDT-ya ətraflı məlumat təqdim etmələri tələb olunur. DNDNÇ-nin müddəaları Konvensiyasının iştirakçı Tərəflərinin səlahiyyətli şəxslərdən ibarət panellər tərəfindən nəzərdən keçirilir, onlar öz nəticələri haqqında BDT-nin Baş katibinə hesabat verirlər, o isə öz növbəsində, tam riayət edən Tərəflər haqqında Dəniz Təhlükəsizliyi Komitəsinə (DTK) hesabat verir. DTK daha sonra DNDNÇ Konvensiyasına uyğun olaraq "təsdiqlənmiş Tərəflər"-in ("ağ siyahı") adlanan siyahısını hazırlayır .

DNDNÇ Konvensiyası 10 fəsilsən ibarətdir:
I fəsil: Ümumi müddəalar
II Fəsil: Kapitan və göyərtə şöbəsi
III Fəsil: Mühərrik şöbəsi
IV fəsil: Radiorabitə və radio işçiləri
V fəsil: Müəyyən növ gəmilərdə personal üçün xüsusi təlim tələbləri
V fəsil: Müəyyən növ xüsusi gəmilərdə personal üçün xüsusi təlim tələbləri
VI fəsil: Qəzalar, əməyin mühafizəsi, tibbi yardım və sağ qalma funksiyaları
VII Fəsil: Alternativ sertifikatlaşdırma
VIII fəsil: Növbə çəkmə

DNDNÇ məcəlləsi. Konvensiyada olan qaydalar DNDNÇ Məcəlləsinin bölmələri ilə dəstəklənir. Ümumiyyətlə, Konvensiya əsas tələbləri ehtiva edir, daha sonra Məcəllədə tələblər genişləndirilir və izah edilir. Məcəllənin A hissəsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi məcburidir. Dənizçilər üçün tələb olunan minimum səriştə standartları bir sıra cədvəllərdə ətraflı şəkildə verilmişdir. Məcəllənin B hissəsində Konvensiyanın həyata keçirilməsində Tərəflərə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuş tövsiyə olunan təlimatlar var. Təklif olunan tədbirlər məcburi deyil və verilən nümunələr yalnız Konvensiyanın müəyyən tələblərinə necə əməl oluna biləcəyini göstərmək üçün nəzərdə tutulub. Bununla belə, tövsiyələr ümumilikdə BDT daxilində müzakirələr və digər beynəlxalq təşkilatlarla məsləhətləşmələr nəticəsində uyğunlaşdırılmış yanaşmanı əks etdirir.

DNDNÇ Konvensiyasına və Məcəlləsinə Manila düzəlişləri 25 iyun 2010-cu ildə qəbul edilmiş, DNDNÇ Konvensiyasına və Məcəlləsinə yenidən əsaslı baxılmasını təmin etmişdir. 2010-

cu il düzəlişləri 1 yanvar 2012-ci il tarixində qüvvəyə minmiş, Konvensiyanın və Kodeksin ilkin qəbul olunduğu vaxtdan həmin vaxta qədər baş verən dəyişiklərə görə uyğunlaşdırmaq və həmin dəyişilikləri gələcəkdə qarşıya çıxması gözlənilən problemləri də həll etmək imkanını vermək məqsədi daşıyır.

Qəbul edilmiş düzəlişlər arasında Konvensiyanın və Məcəllənin hər bir fəslinə aşağıda göstərilmiş bir sıra mühüm dəyişikliklər vardır:

- Bacarıq sertifikatları ilə bağlı saxtakarlıq hallarının qarşısının alınması və gücləndirilməsi üçün təkmilləşdirilmiş tədbirlər;
- qiymətləndirmə prosesi (Tərəflərin Konvensiyaya uyğunluğunun daimi monitorinqi);
- İş və istirahət saatları ilə bağlı yenidən işlənmiş tələblər və narkotik və alkoqolun qarşısının alınması üçün yeni tələblər;
- İş və istirahət saatları ilə bağlı yenidən işlənmiş tələblər;
- Narkotik və alkoqoldan sui-istifadənin qarşısının alınması üçün yeni tələblər, habelə dənizçilərin tibbi hazırlığı ilə bağlı yenilənmiş standartlar;
- Dənizçilər üçün yeni sertifikat tələbləri ;
- Elektron xəritə və informasiya sistemləri kimi müasir texnologiyalar üzrə təlimlə bağlı yeni tələblər (ECDIS);
- Dəniz mühitinin qorunması, liderlik və komanda ilə işləmək təlimləri barədə məlumatlandırma və həmin təlimlərin keçirilməsi üçün yeni tələblər;
- Elektrotexniki işçilər üçün yeni təlim və sertifikatlaşdırma tələbləri;
- Bütün növ tankerlərdə, mayeləşdirilmiş qaz daşıyan tankerlər də daxil olmaqla onlarda xidmət göstərən personal üçün səriştə tələblərinin yenilənməsi;
- Mühafizə üzrə təlimlərə dair yeni tələblər, habelə gəmiləri dəniz quldurları tərəfindən hücuma məruz qaldıqda dənizçilərin onların öhdəsindən gəlmək üçün lazımi qaydada təlim keçmələrini təmin edən müddəalar;
- Distant təhsil də daxil olmaqla müasir təlim və internet üzərindən öyrətmə metodologiyasının tətbiqi;
- Qütb sularında işləyən gəmilərdə xidmət edən personal üçün nəzərdə tutulan yeni təlim rəhbərlikləri;
- Dinamik Mövqeləşdirmə Sistemləri ilə işləyən personal üçün nəzərdə tutulan yeni təlim rəhbərlikləri.

Bu məqalə I/7 Qaydasında yer alan bəzi məsələlərin mürəkkəbliyini işıqlandırmağa çalışır. Çünki, ortaya çıxan mübahisələr münasibətləri o dərəcədə gərginləşdirə bilər ki, Konvensiyanın dənizçilərin sertifikatlaşdırmasının şəffaflığına dair nəzərdə tutulan yüksək istəklərin reallaşmasını əngələyə bilər.

DNDNÇ haqqında Beynəlxalq Konvensiya insan amilinə diqqət yetirir və heyətin hazırlığına, sertifikatlaşdırma və növbə çəkmə standartını təmin edir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş DNDNÇ Konvensiyasına Düzəliş səlahiyyətli orqanlar və gəmiçilik şirkətləri üçün tələbləri aydınlaşdırır və BDT-yə üzv dövlətlərin heyətin idarə olunmasına nəzarət etmək səlahiyyətini verir. Bundan əlavə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən buraxılmış 2006-cı il tarixli Dəniz Əmək Məcəlləsi (MLC-2006) gəmidə işləyən dənizçilər üçün yerinə yetirilməli olan minimum tələbləri təmin edir, həmçinin dənizçilərin işə qəbulunu və yerləşdirmə agentliklərinin biznes əməliyyatlarını tənzimləyir.

Beynəlxalq gəmiçilik sənayesinin sürətli inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq qlobal gəmiçilik getdikcə inkişaf edir və gəmilərdən qaynaqlanan neftlə çirklənmə dəniz ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan mühüm bir sənaye növünə çevrilir. Neft daşımanın xüsusi üsulu kimi neft tankerlərindən neft dağılmaları olduqda dəniz ətraf mühitinə daha çox zərər verir. Dünyada gəmlərdən neftin sızması nəticəsində dənizin çirklənməsi beynəlxalq ictimaiyyəti getdikcə daha çox narahat edən məsələyə çevrilir.

Bu beynəlxalq sənəd (DNDNÇ məcəlləsi) məsələyə əvvəlcədən qarşısının alınması, proses daxili reaksiya, hadisə baş verdikdən sonrakı idarəetmə və geniş idarəetmə aspektlərindən yanaşır. Dünya miqyasında neftlə çirklənmənin idarə edilməsi siyasətlərinin təkamülünü və xüsusiyyətlərini təhlil etdikdən sonra, bu sənəd neft tankerlərinin yanğın və partlayışın qarşısının alınması texnologiyalarında qüsurlar, neft dağılmalarında fövqəladə hallara cavab sistemləri, neftin çirklənməsi nəticəsində dəyən zərərin kompensasiya mexanizmləri də daxil olmaqla dörd mühüm məsələni müəyyən edir, insan faktorları və gəmidə mövcud olan qeyd etmə sistemlərinin idarə edilməsini təyin edir. Daha sonra o, gəmilərdən qaynaqlanan neftlə çirklənmənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi strategiyasını təklif edir, xüsusən də neft tankerləri üçün yanğın və partlayışın qarşısının alınması texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, neft dağılmaları zamanı fövqəladə halların aradan qaldırılması, neftin çirklənməsinə görə kompensasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, insan amilinə daha çox diqqət yetirilməsi və əlverişli bayraqların idarə edilməsinin inkişaf etdirilməsini təklif edir.

Yekun bölmədə bu məcəllə tədqiqatın gələcək istiqamətlərini göstərilir. Bu məcəllənin məqsədi dövlət idarələri və aidiyyəti təşkilatlar üçün sistematik və elmi istinad təmin etmək və onların gəmilərdən qaynaqlanan qlobal neft çirklənməsi ilə mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Dünya gəmiçilik sənayesinin uğuru son nəticədə xüsusi bir qrup insanlar-dənizçilərdən asılı olaraq alır. Bu kişilər və qadınlar dünyanın kəşfində bəşəriyyətə rəhbərlik etmiş və dənizçiliyin inkişaf etməsi ilə qlobal iqtisadiyyatı dəyişdirmişlər. Bu gün gəmilərdə dənizçilərin rolu əvvəlkindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və gələcək illərdə də əsas rol oynayacaqdır. Motivasiyalı, ixtisaslı və təlim keçmiş dənizçilər olmadan beynəlxalq gəmiçilik sənayesi inkişaf edə bilməz. Buna görə də dənizçilik təhsili və təlimi dünya dəniz ictimaiyyətinin bütün iştirakçıları üçün, xüsusən də bu günün və sabahın dənizçiləri üçün çox vacibdir. Çünki o, təhlükəsiz gəmiçilik sənayesinin əsasını təşkil edir.

Müxtəlif səviyyələrdə dənizçilər üçün səmərəli dəniz təhsili və təliminin keçirilməsi onlara gəmidə yerinə yetirməli olduqları xüsusi bacarıq və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə hazırlığını təmin edir. Bununla belə, dəniz təhsili və təliminin effektivliyi geniş şəkildə dəyişir, belə ki, sertifikata malik olmaq dənizçinin səriştəli olmasına zəmanət vermir. Bu mülahizənin doğru olmasını insan səhvi nəticəsində baş vermiş və baş verməkdə davam edən bir çox dəniz qəzaları nümayiş etdirir. Buna görə də səriştə üçün nəzərdə tutulan bilik və bacarıqları, onların iş yerində tətbiqini əhatə etməlidir.

Bu tədqiqat dənizçilər arasında səriştələrin inkişaf etdirilməsində mövcud olan dəniz bilik və təlimlərinin effektivliyini araşdırır. Buna dənizçilərin təkmilləşdirmə kurslarında dəniz təcrübəsi olan iştirakçılarla müsahibələrdən toplanmış məlumatların tədqiqi və müqayisəsi yolu ilə nail olunmuşdur. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, iştirakçılar DNDNÇ-nin dənizçilik səriştələrinin inkişaf etdirilməsi kurslarında daha çox praktik tədqiqatlara və onların tədrisində fərqli yanaşmalara ehtiyac duyurlar. Tədqiqat iştirakçı müsahibə iştirakçıları tərəfindən təklif olunan səriştə inkişafları üzrə dənizçilik tədrisinə və təliminə edilən dəyişikliklərin xülasəsini təqdim etməklə yekunlaşır. Nəticələr praktiki bacarıqların öyrədilməsinin və dənizçilərə real həyat vəziyyətlərində lazım olan bacarıqlarda səriştəli olmaq imkanı vermək üçün müvafiq tədris metodlarının tətbiqinin vacibliyini vurğulayırlar. Bundan əlavə, bu biliklər dənizçilik tədrisi və təlimini institutları üçün kursların məzmununu və onların dinləyicilərə çatdırılmasını təkmilləşdirmək, eləcə də tədqiqatçılar üçün bu mövzunu daha da öyrənməyə davam etmək üçün stimul ola bilər.

Cari qlobal dənizçilik bazarının tələbi ilə 2010-cu ildə yenidən işlənmiş DNDNÇ-nin dənizçilik üzrə təhsil və təlimin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Baş vermiş dəniz qəzalarının təxminən 80-90 faizi insan səhvi ilə əlaqələndirilir. Buna görə də, dənizçilərin yaxşı təhsilli və təlim keçmiş olması, əmrləri yerinə yetirmə bacarığı, riskləri idarə etmə bacarığı, problemləri həll etmə bacarığı və dənizdə insan həyatının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təhlükəsiz, təmiz və səmərəli əməliyyatları təmin etmək üçün psixoloji və emosional cəhətdən xoşbəxt olmaları çox vacibdir.

050605 – Dəniz naviqasiyası mühəndisliyi" ixtisası üzrə Təhsil Proqramının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- İxtisas üzrə tələbələrin kompetensiyalarını, ixtisasın çərçivəsini, fənlər üzrə təlim və öyrənmə metodlarını, qiymətləndirmə üsullarını, kadr nəticələrini, təlim nəticələrini, infrastruktura və kadr potensialına olan tələbləri, tələbələrin təcrübə keçməsi, işə düzəlmə və təhsil imkanlarını artırmaq;
- Tələbələri və işəgötürənləri əldə edilən bilik və bacarıqlar, əvvəl də təlim nəticələri barədə məlumatlandırmaq;
- Təhsil Proqramı üzrə kadr hazırlığının proqrama uyğunluğunun qiymətləndirilməsi zamanı bu prosesə cəlb olunan ekspertləri məlumatlandırmaq.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının "Dənizçilərin hazırlanmasına , onlara diplom verilməsinə və növbə çəkməyə dair" 1978-ci il tarixli Konvensiyanın A-II/1 bölməsinin və 7.01 Model Kursunun tələblərinə uyğun olaraq ümumi tutumu 500 ton və daha çox olan gəmilərin kapitanlarının növbə çəkməsi və A-II /2 bölməsinin və 7.03 Model Kursunun tələblərinə uyğun olaraq ümumi tutumu 500 ton və daha çox olan gəmilərin kapitan və baş köməkçilərinin hazırlanmasına gündəlik minimum tələblər "Dəniz naviqasiyası mühəndisliyi" ixtisası üzrə dizaynın hazırlanmasında sertifikatlaşdırılmalıdır.

Nəticə. Beləliklə, dənizçilər yaxşı dəniz təhsilli və təlim keçmiş olması, əmrlərə əməl etmə, riskləri idarə etmə və problemləri həll etmə bacarıqları, həmçinin dənizdə insan həyatının təhlükəsizliyi, əməliyyatları təhlükəsiz və səmərəli yerinə yetirməsi üçün psixoloji və emosional cəhətdən hazır olmalıdırlar.

Bunu nəzərə alaraq, dəniz təhsili və təlimində dənizçilərin üzləşdiyi və hər hansı bir şəkildə birbaşa və ya dolayı yolla onlara, onların ailələrinə və ümumilikdə dəniz sənayesinə təsir göstərə biləcək problemlər araşdırılmalıdır.

Hazırda dənizçilik təhsili və təlimində bir sıra problemlər mövcuddur. Onlar müasir qlobal dənizçilik bazarında tələb və təklif, professional dənizçilərin çatışmazlığı, işə götürmə və işdə saxlama məsələlərini əhatə edir. Dənizçilərin səriştəsi ilə bağlı məsələləri əhatə edən yenidən işlənmiş **DNDNÇ** Konvensiyası və Məcəlləsinin tətbiqi bu sahədə maraqlı olan tərəflərin gəmilərinin təhlükəsiz istismarı, dənizçilərin işə götürülməsi, onların öyrədilməsi və işdə saxlanılmasında müsbət rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. 1995-ci ildə düzəliş edilmiş Dənizçilər üçün Təlim, Sertifikatlaşdırma və Növbələrin Saxlanması Standartları, 1978-ci il Beynəlxalq Konvensiyası.
2. STCW.7/Circ. 4, 1995-ci ildə düzəliş edilmiş STCW Konvensiyasının IV maddəsinə və I/7 reqlamentinə uyğun olaraq məlumat ötürülməsi, 1978-ci il.
3. STCW.7/Circ. 5, STCW 1978-ci il Konvensiyası ilə bağlı bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması və düzəlişlər.
4. STCW.7/Circ. 6, 1995-ci ildə düzəliş edilmiş STCW Konvensiyasının IV maddəsinə və I/7 reqlamentinə uyğun olaraq məlumat ötürülməsi, 1978 - Rəhbər sənədin mövcudluğu.
5. BDT-nin internet səhifəsi.

Məqalə qəbul olunub: 10.04.23
Tövsiyə edib: prof. Rüstəmov Z.Ə.